

Umesto pogovora:

Rastanak od sećanja Primedbe uz neophodnu promenu memorijalne kulture u Nemačkoj

Folkhard Knige

Okvirni uslovi za rad memorijalnih centara u Nemačkoj proteklih godina su se temeljno promenili. Ustanove, koje su se dotle nalazile manje-više na rubu društva i morale da se bore za šire društveno i političko prihvatanje, najkasnije posle uspostavljanja koncepcije podrške savezne države memorijalnim centrima, presale su u 2.000 institucija, koje potencijalno spadaju u osnovno kulturno uređenje Savezne Republike Nemačke baš kao i narodni univerziteti, pozorišta ili muzeji. To ne znači da se memorijalnim centrima posvećenim koncentracionim logorima i dalje ne obija o glavu nezainteresovanost, sumnjičavost, odbojnost ili stari prekor da se radi o „prljanju sopstvenog gnezda“, a i svi memorijalni centri u pogledu personala i finansijski svakako nisu opremljeni kao što bi trebalo da budu. Značilo bi, međutim, da se suštinski pogrešno shvata promenjeni istorijsko-politički i društveni kontekst rada memorijalnih centara ako bi se u njima a priori videla siročad javne pažnje, uključujući i kulturni ili obrazovno-politički trud, ili per se društveno-kritičke, avangardne ustanove istorijskog prosvetavanja. Naprotiv, pre svega valja trezveno da se konstatuje da je posle ponovnog ujedinjenja Savezne Republike Nemačke sa sve većim ubrzanjem – iako to očigledno mnogi zapravo nisu ni primetili - sproveden proces nacionalizacije negativnog sećanja. Pod pojmom *negativno* sećanje podrazumevamo okolnost, da zločini koji su učinjeni ili za koje se snosi odgovornost, trajno treba da budu pohranjeni u kolektivnom sećanju Nemaca; nacionalizacija označava činjenicu da je Savezna Republika Nemačka utvrđivanjem 27. januara kao javnog dana pomena žrtvama nacionalsocijalizma i oslobođenja koncentracionih logora i logora za uništavanje ljudi, koje je objavio tadašnji savezni predsednik Roman Hercog, odlukom saveznog parlamenta da se podigne spomenik holokaustu u Berlinu kao i prihvatanjem koncepcija saveznih memorijalnih centara, formalno priznala negativno sećanje kao

nacionalni zadatak. U vezi s tim, doduše, ne može a da se ne vidi da se etabliranje negativnog sećanja kao nacionalnog zadatka sprovodilo pre svega zaobilazno i indirektno – pa je time sprovedeno ne isključivo intrinzično. Tako za spomenik holokaustu u Berlinu, i to ne na poslednjem mestu, treba da se zahvali kritici na račun spomenika „Nova straža“ – naročito od Centralnog saveta Jevreja u Nemačkoj – jer je taj spomenik u zamagljujućem maniru, koji je preovladavao pre svega pedesetih i šezdesetih godina, trebalo da bude posvećen „svim žrtvama vladavine nasilja i rata“, a za razliku od toga je koncepciju memorijalnih centara Federacije suštinski pokrenula anketna komisija nemačkog saveznog parlamenta za prevazilaženje nepravdi SED. (Nova straža je zgrada stražarnice bivšeg kraljevskog dvorca u centru Berlina, u vreme Nemačke Demokratske Republike ovde su položeni posmrtni ostaci jednog nepoznatog logoraša i jednog nepoznatog vojnika, tu su i strani državnici polagali vence; SED – *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – *Jedinstvena Socijalistička Partija Nemačke* – vladajuća partija Nemačke Demokratske Republike, kojoj se danas pripisuje krivica da je bila staljinistički režim. – Prim. prev.). Istorija logora Buhenvald i Saksenhauzen svakako ne može da se svede na istoriju sovjetskih specijalnih logora, a proklamovati da je nacionalni zadatak čuvanje samo tog dela njihove istorije bilo bi isto tako nerazumljivo i ne bi moglo da se opravda, kao ni redukovanje nacionalnog sećanja na zločine, odnosno, nepravde samo u kontekstu Nemačke Demokratske Republike i partije SED. (Radi se o tome da je odmah posle rata sovjetska vlast otvorila logore za bivše nacistе, ali i svoje protivnike, baš u bivšim nacističkim koncentracionim logorima Buhenvald i Saksenhauzen. – Prim. prev.).

Međutim, ne radi se o tome da se još jedanput požalimo na ambivalentnost koja je posle završetka Drugog svetskog rata karakterisala i posle propasti „Trećeg rajha“ još karakteriše ophođenje sa tim odeljkom nemačke istorije, nego o tome da se približimo onim pitanjima koja proizlaze iz činjenice da rad memorijalnih centara nije više naseljen na rubu društva, nego – bar normativno – u njegovom centru. S tim u vezi mogu da se konstatuju dve stvari: Prvo, valja da se utvrdi da je institucionalizacija i nacionalizacija negativnog sećanja u istorijskom pogledu nešto originalno, bez uzora i u međunarodnom poređenju do sada uglavnom jedinstveno; drugo, ukrštavanje institucionalizacije i nacionalizacije

negativnog sećanja ima za posledicu afirmativnu tendenciju za rad memorijalnih centara.

U odnosu na prvu tačku: Ako je do sada rečeno da se specifičnost nemačkog razjašnjavanja sa nacionalsocijalizmom sastoji u tome da se bude i ostane svestan istorijski konkretne, a i vremenski preko toga trajne odgovornosti, i na osnovu takvog držanja koncipira rad memorijalnih centara – ali i spomenika, izložbi, pedagoških projekata itd. – taj stav sada mora da se dopuni. Nemačka kultura sećanja se razlikuje od one u Izraelu ili Sjedinjenim Američkim Državama i u pogledu toga, do koje mere zločini za koje mora da se ponese odgovornost – a ne samo ono, što je moralo da se otrpi, kao što je tradicija – trajno treba da ostanu u svesti. Naivno izjednačavanje izraelskih, američkih i nemačkih koncepcija – navodim Izrael i SAD, jer Jad Vašem i Memorijalni Muzej Holokausta u Vašingtonu, makar površno, sve više obeležavaju predstavu nemačkih političara o „pravilnom“ radu memorijalnih centara, u svakom slučaju se pominju kao uzorne veličine, na koje bi se trebalo ugledati – zbog toga jednako ne dolazi u obzir, kao ni naivna import koncepcija, kao što je *Holocaust-Education*. Ne treba posebno naglasiti da u tom ukazivanju na principijelne razlike baš u obratnom smeru postoji snažan argument za reflektirajuću i – doslovno – samosvesnu razmenu i kooperaciju.

U unutarnemačkom pogledu, institucionaliziranje i nacionaliziranje negativnog sećanja stoje nasuprot preklapanja, odnosno, izjednačavanja negativnog sećanja sa negativnim nacionalizmom, kao što može biti svojstveno onima koji se zalažu za sučeljavanje sa nacionalsocijalizam, ali može da se smatra i difamiranjem. Posmatrano iz te perspektive, nacija svesna sebe, bila bi baš ona koja uvek nanovo priznaje i uviđa iz generacije u generaciju zločine protiv čovečnosti inherentne svojoj istoriji, priznaje svoje političko držanje i svesna je unutrašnje povezanosti stvarnog razračunavanja s tom prošlošću sa supstancijalnim ukotvljavanjem, odnosno, čuvanjem demokratije u Saveznoj Republici Nemačkoj.

U odnosu na afirmativnu tendenciju, valja primetiti da se ona ne može presresti automatskim nastavljanjem prikazivanja istorijske i društvene slike, čija su realna jezgra, naročito u rana vremena Savezne Republike Nemačke, kao i sa odgovarajućim počecima rada memorijalnih centara na istorijskim mestima – pre svega na terenu bivših koncentracionih logora, ali i drugih načina ubijanja u okviru takozvane eutanazije. S jedne strane su malobrojni kriti-

čki prosvetitelji, s druge strane većina stanovništva koja čuti, poriče ili potiskuje, uključujući i većinu političara. Upravo je upozoravanje na istorijska mesta i njihovo (ponovno) obeležavanje kao mesta zločina i patnje, kao dokaze za zločine usred Nemačke, u Saveznoj Republici Nemačkoj sve do duboko u osamdesete godine svakako nailazilo na tvrdoglavi i nipošto svuda prevaziđeni otpor, neinteresovanje ili, u najboljem slučaju, indiferentnost. Svejedno bi neprovereno insistiranje na pojmu povezanom sa takvim iskustvima sa kritičkim karakterom memorijalnih centara, predstavljalo neshvatanje gore skiciranog razvoja i niti bi bilo opravdano u vezi sa činjenicom da je nacionalsocijalizam već odavno postao konvencionalna tema u medijima i u javnosti, niti u odnosu na okolnost da i zahtevanje istinskog razračunavanja sa nacionalsocijalizmom esencijalno pripada i pripadaće istoriji Savezne Republike Nemačke. Tematiziranje nacionalsocijalizma i holokausta kao takvih, doduše, u vremenima njihovog permanentnog razmatranja samo po sebi ne znači ništa. Kritično postaje tek kada se suštinski elementi nacionalsocijalističkih zločina, kao što su preziranje demokratije, antisemitizam, biološko-politički ili nacionalistički obrazloženi prohtevi da se bude nadmoćan i ima vlast, vera u autoritet, slepa poslušnost, gramzivost, indiferentnost koja gleda u stranu, nedostatak aktivne humanosti u odnosu na druge, odnosno, aktivnog otpora protiv povreda građanskih i ljudskih prava u obliku nemačkog nacionalsocijalizma od 1933. do 1945. godine, s jedne strane smatra prevaziđenim, a s druge strane – bez obzira u kom obliku, do koje mere sveobuhvatno ostvareno – i nadalje smatra postojećom istorijskom mogućnošću. Ako se zauzme stav te dvostruke perspektive, afirmativna tendencija povezana sa nacionalizacijom ne može da se konkretizuje u slici jednom za svagda prevaziđene prošlosti bilo kog (nemačkog) savremenog društva, naprotiv – formulisano kao paradoks – zasnovana je na sposobnosti bilo kog savremenog društva da odobri kritičko preispitivanje pred pozadinom nacionalsocijalističke prošlosti kao negativnog horizonta ljudskih, političkih i društvenih mogućnosti.

Ovde skicirano razumevanje kulture sećanja ne samo što zabranjuje da se sećanje a priori upotrebi kao legitimacija Savezne Republike Nemačke, kao „najbolje od svake moguće zamislive Nemačke“ – kuda vode takvi stavovi pokazala je politika sećanja Nemačke Demokratske Republike – nego istovremeno ukazuje na to da su sećanje i pominjanje, s jedne strane, i istorijsko znanje,

s druge strane, bezuslovno prinuđeni da ukažu jedno na drugo. Mada se to podrazumeva samo po sebi, mora da se naglasi zbog toga što trenutno visokofrekventna fraza o dužnosti da se neguje sećanje veoma brzo može da postane opšte mesto, pa da se više ne posveti nikakva pažnja onom što je zaista odlučujuće.

Ukoliko se, naime, pitamo za genezu pojma sećanja u vezi sa korigovanom istorijom nacionalsocijalističkih zločina, smesta pada u oči istorijska paradigma sećanja kao sredstva za prevazilaženje neprijateljstva, zločina, nasilja, nepravde, rata i njihovih posledica. Klasično sredstvo novog vremena za obnavljanje, odnosno učvršćivanje i trajnost mira i pomirenja, bilo je zaboravljanje prethodno počinjenih zlodela svih učesnika. Iz te perspektive, sećanje je bila praksa koja nije služila miru, nego, naprotiv, njegovoj suprotnosti u vidu sačuvanja odbojnosti, želje za osvetom i revanšističkih interesa. Korigovana istorija Prvog svetskog rata – ne isključivo samo, ali pre svega u Nemačkoj – neka ovde služi kao primer, kao što, s druge strane, nije zamislivo sklapanje mira posle Tridesetogodišnjeg rata bez zaborava međunarodno povezanog s njim.

U vezi sa iskustvima Drugog svetskog rata, koji su započeli Nemci, a naročito posle oslobođenja nacionalsocijalističkih koncentracionih logora i logora za uništavanje, više nije mogao ni da se zamisli zaborav kao sredstvo razračunavanja sa nacionalsocijalističkim zločinima. To što su proizašli ne od nekog varvarskog, nego od jednog od najkultivisanijih naroda Evrope, nužno je izazvalo pitanje kako je to uopšte moglo da se dogodi? Pošto je zločinački karakter nacionalsocijalizma očigledno izašao na svetlo dana, neophodno nije bilo samo pitanje moralnog razračunavanja s njim, nego takođe i njegovo pravno kažnjavanje. Pošto je iz pobeđene Nemačke u pravcu pobedonosnih saveznika gotovo unisono odjekivalo da se ni o čemu ništa nije znalo, pa su se čak i glavni krivci na nirnberškom suđenju izjasnili da nisu krivi, stara praksa zaborava samo bi potvrdila njihovo držanje. Sa stanovišta onih, koji su preživeli logore, zaborav kao sredstvo savlađivanja prošlosti značilo bi da se izdvajanja i ubijanja politički, socijalno-rasističkih ili rasno-biološki definisanih „neprijatelja“ izbrišu iz sećanja i time se naknadno dovrše nacionalsocijalističke namere. U uzvik „Nikada više!“ sa kojim su naročito oni koji su preživeli logore, od samog početka reagovali na nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat, bio je uključen imperativ sećanja u uzajamnom preklapanju

opomene, obaveza priznavanja šta se dogodilo, namera vaspitavanja i politički stav.

Uprkos te jednostavne, istorijski više nego jasne geneze i s njom povezanog digniteta pojma sećanja – u jevrejskom kontekstu uz to bi moglo da se pomisli i na tradiciju „zahora“ kao drevnog suštinskog elementa čuvanja i stvaranja identiteta – sve to, doduše, vodi u prazno i pretili da nanese ozbiljnu štetu nameri, kojoj je zapravo posvećeno. Radi se pre svega o tome da je imperativ sećanja parlamentarno sankcionisan u trenutku široko prihvaćenog negativnog sećanja kao nacionalnog zadatka, kada su istorija, koje je stvarno bilo moguće sećati se i prošlost sve više dospevali u međusobni raskorak. Čak i ako moramo da se branimo, branimo od toga da se sa sve većim rastojanjem od nacionalsocijalizma istoriziraju kako moralno-etičko razračunavanje, tako i s njom povezana društveno-politička pažnja. Istorizacija nacionalsocijalizma se nužno i neizbežno sprovodi kada savremena istorija i nezadrživo postaje samo istorija, a time se komunikativno pamćenje pretvara u kulturološko pamćenje – ili pak u zaborav. Konkretno i metaforički, taj proces se otelovljava u nestajanju generacije onih koji su iskusili, i onih koji su učestvovali na obe strane – i žrtava i krivaca. Zajedno sa generacijom koja je iskusila – naročito žrtava – ne samo da nestaje nadležnost koja može da uloži veto protiv čisto historiografskih prikaza i tumačenja nacionalsocijalističke prošlosti, nego i poslednji trenutak njihove neposredne prisutnosti. Imperativ sećanja, time, takoreći, protiv samoga sebe gubi smisao – ako ne želi da se redukuje na formulu patosa – i to u Nemačkoj u dvostrukom pogledu. Prvo, na potpuno rudimentaran način, da je moguće sećati se samo nečega što se pre toga doživelo, iskusilo i sačuvalo u sopstvenom pamćenju. I drugo, ukoliko je imperativ sećanja u istoriji (zapadno)-nemačkog ostvarivanja pamćenja nacionalsocijalističkih zločina najtešnje bio povezan sa poricanjem tih zločina posebno unutar generacije koja je i sama učestvovala u njima. „Seti se!“ značilo je, odnosno znači pred tom pozadinom „Priznaj svoje delo ili svoj konkretni udeo odgovornosti!“, odnosno, „Priznaj! Ne osporavaj!“, „Nemoj da se pretvaraš kao da si zaboravio!“, odnosno – pozivajući se na dva Mičerliha – „Ne osporavaj da si voleo firera, Adolfa Hitlera, to jest, da si s njim bio identifikovan.“ (Aleksandar i njegova supruga Margareta Mičerlih – Alexander, Margarete Mitscherlich – nemački psihijatri, koji su

se i sa stanovišta svoje struke bavili problemima nacionalsocijalističkih zločina. – Prim. prev.).

Kako u rudimentarnom značenju sećanja kao procesa evokacije onoga što je biografsko priraslo i ukotvljeno, kao i subkutano semantičkog priznavanja ličnog učešća i krivice, u najmanju ruku, konkretne suodgovornosti, pojam sećanja postaje neproduktivan ili čak klopka: reći, na primer, današnjim dvadesetogodišnjacima da bi trebalo da se sećaju nacionalsocijalističkih zločina, znači – ako se sećanjem ne smatra papagajsko ponavljanje ili izveštaji iz druge ruke – ili zahtevati nešto što je nemoguće, ili izazvati otpore, tamo gde se pojmu sećanja neizrečeno pripisuje lično upućivanje na krivicu. Zbog toga se čini da je vreme da se u odnosu na *sećanje kao praksu*, „sećanje prošlosti“ zameni pojmom „razračunavanje sa prošlošću“, a *sećanje kao sadržaj svesti* da se – u suprotnosti sa kritičkom didaktikom istorije od sedamdesetih godina, pa nadalje – zameni, ali nikako kognitivistički suženim pojmom istorijske svesti u smislu razumevanja kako su prošlost, sadašnjost i budućnost međusobno povezani, odnosno mogli da budu (trebalo) da budu povezani. Sve to utoliko više, što sećanje – iako se povezano sa sećanjem na nacionalsocijalističke zločine u neku ruku apriori i konvencionalno shvata kao anti-antisemitska ili univerzalistički humanistička perspektiva orijentisana na određene vrednosti – nikako ne mora da bude orijentisano na određene vrednosti. To pokazuje istorija političkog funkcionisanja sećanja na nacionalsocijalističke zločine isto tako, kao i okolnost, da je moguće sećati se Aušvica – vidi, na primer, sve češće neonacističke ispovedne posete memorijalnim centrima koncentracionih logora – kako bi se Aušvic ponovio.

Da bi razračunavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću i praktično moglo da ima posledice, nije, međutim potrebno samo znanje, nego znanje povezano sa horizontom moralnih vrednosti. Bez konkretnog istorijskog znanja, koje ne može samo da se odnekud dočara, nego mora da bude preneto i stečeno, razračunavanje bi bila prazna, u najboljem slučaju akademska vežba. Bez pohranjivanja znanja u horizont moralnih vrednosti, znanje bi ostalo beznačajno i bez praktičnog značaja. A da ne zaboravimo: znanje u smislu konstatacije činjenica, s jedne strane, još uvek nije tumačenje istorije, s druge strane, ne postoji nikakva konstatacija činjenica a da se u nju – svesno ili nesvesno – nisu slila nekakva tumačenja, u tom pogledu se činjenice ne mogu definisati

na osnovu „klinički čistih“ empirijskih nalaza, nego su isto tako obeležene onim što je u njih utisnuto zahvaljujući životnoj, svetovnoj i kulturnoj orijentaciji, političkim ubedenjima, interesima vođenim saznanjima i preferencama moralnih vrednosti, koji sve to konstatuju.

Ukoliko se gore rečeno shvati ozbiljno, onda proizlazi zahtev upućen memorijalnim centrima da moraju da budu transparentna, diskurzivna mesta istorijske dokumentacije i obrazovanja, drugim rečima, radne institucije sa izvesnim karakterom pijeteta; to konkretno znači: moderni, savremenoj istoriji posvećeni muzeji koji ne dozvoljavaju da dođe do zaborava, pa su tako istovremeno i mesta delovanja i patnje, takođe i simbolički i stvarno groblja, a osim toga se razlikuju od običnih muzeja i po tome što su i do sada imali i nadalje imaju humanitarne zadatke. Pod transparentnim, diskurzivnim mestima – ili, bolje rečeno, institucijama – podrazumevamo da memorijalni centri ne smeju da se prema nacionalsocijalizmu i njegovim zločinima odnose samo dokumentujući i objašnjavajući, nego istovremeno - i to naročito u odnosu na tumačenje nacionalsocijalističke prošlosti - da u tom smislu moraju da predoče svoje kriterije, da omoguće da se o njima postavljaju pitanja i vodi rasprava. Deo takve rasprave – koja se u suštini odnosi na kulturu pomena kao takvu – mora da bude takođe i istorijsko, istorijski-umetničko, kao i muzejski-istorijsko razračunavanje sa oblicima simboliziranja i reprezentacije nacionalsocijalističke prošlosti, što u međuvremenu ima i svoju sopstvenu, preko pedesetogodišnju istoriju. Ta razračunavanja ne samo da transportuju i rekonstruišu prošlost, već i sama stvaraju značenja i jače mogu da obeleže predstave o nacionalsocijalističkoj prošlosti, nego sama činjenična stanja.

Da ne bi došlo ni do kakvog nesporazuma: shvatanje memorijalnih centara kao specifičnog oblika istorijskih muzeja ne predstavlja nikakvo karakterisanje nacionalsocijalističke prošlosti kao definitivno prevaziđene istorije koju valja odložiti, nego potvrđuje da ne može da postoji nikakvo samostalno, zrelo, racionalno razračunavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću, ako se istorijska svedočanstva tog vremena ne sakupe sa istom brižljivošću i profesionalnošću, kao ostaci srećnijih perioda istorije, ako se ne sakupljaju, čuvaju, otvaraju kao i izlažu na historiografski i reprezentaciono-teoretski reflektovani način. U posebne probleme u vezi s tim spada što su se realnosti – uključujući i tekstove,

fotografije i filmove – u vezi sa nacionalsocijalističkom istorijom isuviše često razumevale i još uvek razumeju kao simboli, koji se shvataju sami po sebi, odnosno kao neposredni izraz onoga što je postojalo. Kritično obaveštavanje o realnostima je zbog toga itekako potrebno, ali je retko. Jasnije rečeno: nije hitno pronalaženje sve novijih simboličkih oblika „sećanja“, nije ni pronalaženje impresivnih prostora ili (medijalnih) mašinerija posredovanja, već osnovno obezbeđivanje mogućnosti i sposobnosti razračunavanja oslonjeno na izvore. To važi utoliko više, ukoliko je rad memorijalnih centara samo jedan oblik tretmana nacionalsocijalističke prošlosti. Na dnevnom redu se isto tako nalazi masovno-kulturološko prisvajanje, ako ne uludo i trošenje (do te mere da postaje otrcano), kao što se u međuvremenu može zamisliti i svaka vrsta trivijalizacije i stvaranje legendi. Pred tom pozadinom je objektivna konsolidacija memorijalnih centara istovremeno i pretpostvka za to da se masovno-kulturološki način korišćenja nacionalsocijalističke prošlosti diferencira, a gde je potrebno i koriguje na način koji se može kontrolisati. Ne na poslednjem mestu, baš svakidašnjica memorijalnih centara uči nas da je ukidanje stereotipnih predstava i klišeja postalo već isto tako važno kao prenošenje i produbljavaње znanja. Indirektno, međutim, valja ukazatii na to da otpori u odnosu na razračunavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću jedva da još mogu da se automatski kvalifikuju kao potiskivanje ili poricanje, pogotovu posle nacionalizacije negativnog sećanja. U budućnosti će sve više i više morati takođe da se postavlja pitanje da li i koliko su oni posledica kulture sećanja, uključujući tu i njene trivijalne i imitirajuće varijante, odnosno, neprimerene pedagoške strategije i metode. Moraliziranje umesto informisanja, urezivanje informacija i (u vezi pogleda na svet, politička, religiozna itd.) poruka jedne u druge, određivanje kako neko da se drži ili identifikuje, zabrane govora i/ili ćutanja, kao i tabui za određena pitanja u ime *political correctness-a* bilo koje vrste, već i danas jasno stoje na putu razračunavanja sa nacionalsocijalističkom prošlošću. Najzad, jedva da iko u Nemačkoj nema iskustva sa „predmetom nastave“ nacionalsocijalizam, njegovog masovno-kulturološkog iskorišćavanja ili oblika verovanja nedostojnog, odnosno, čisto samo spoljnog tretmana. Oni, koji danas žive, i više od toga su najčešće svesni činjenice da ono „Nikad više!“ preživelih nacionalsocijalističkih koncentracionih logora i logora uništavanja, u najboljem slučaju može da se ostvari parcijalno, pa i onda samo u određe-

nim delovima sveta, a s druge strane se uvek nanovo na mnogo načina (politički) funkcionalizuje. Negativno sećanje takođe i iz tog razloga nailazi na skepsu, skepsu koja ne može jednostavno da se odbaci, nego mora da se ispita na osnovu njenih realnih političkih i društvenih uzroka. Ako se to učini, postaje vidljivo da je negativno sećanje samo onoliko uverljivo i ubedljivo, koliko i samo društvo koje ga upražnjava.

Zaključak: sa nacionalizacijom negativnog sećanja, sa njegovim – normativnim – ukotvljavanjem u centar nemačkog društva i neizbežnim istoriziranjem nacionalsocijalističke prošlosti, rad memorijalnih centara postaje istovremeno i lakši i teži. Ukoliko se u okviru javnog diskursa o „budućnosti sećanja“ ili konferencija o pedagoškom radu memorijalnih centara oslušne o čemu je reč, često se čini kao da ta budućnost u prvom redu zavisi od prevazi- laženja stavova uvek istih protivnika, pedagoške rafiniranosti podržane od medija i konzervacije i prezentacije što je moguće više izveštaja svedoka tih vremena. Ja uopšte ne želim da poreknem realnu sadržinu takvih predstava, smatram, međutim, da pitanja postavljena kulturi negativnog sećanja, koja su gore nagoveštena, a čine se sve bitnijim, u vezi s tim jedva da dodiruju rad memorijalnih centara, štaviše, često ga zasenjuju. Određivanje preciziranog mesta, autorefleksija i muzeološko, kao i pedagoško probno nastupanje suočeni sa još više promenjenim okvirnim uslovima, veći su problem od konvencionalnih opravdavanja negativnog sećanja ili diskusija kako staro vino može da se prodaje u novim posudama. Naravno da za to moraju da postoje materijalni, okvirni uslovi za rad, ali isto tako je nužna dobronamerno-otvorena klima i mogućnost javne razmene iskustava i neograničene debate, a oboje se ne podrazumeva samo po sebi u radnom okruženju, koje je nasuprot humanom i demokratskom impulsu koji se s njim povezuje, uvek nanovo izloženo zadatim ciljevima na osnovu pogleda na svet ili moraliziranja, isto tako izloženo, kao i veoma raznorodnim interesima udruženja, težnjama da se stave u političku službu ili preteranim strahovanjima od navodnog povređivanja normi. Sa druge strane, negativno sećanje, ukoliko se izloži toku *svoje sopstvene* istorije i stanju *svog sopstvenog* društva sa uvek nanovo ponavljanom autorefleksijom, može eventualno – nadamo se – da se najotpornije funkcionalizuje za takve svrhe. Za bezuslovno stvaranje smisla svejedno koje vrste (partijsko-političkog, religioznog, nacionalnog), to svakako da nije pogodno, a pogotovu nije onda kad se

nacionalsocijalistički centralni zločin, masovno ubistvo evropskih Jevreja, shvati ozbiljno kao slom civilizacije. Ukratko: negativno sećanje za cilj na kraju ima i da se radikalno zapazi da nije samo, po sebi razumljivo ono što je (u društvenom smislu) dobro, njegovo shvatanje i stepen ostvarivanja – nečeg kao što su sloboda, tolerancija, ljudsko dostojanstvo, demokratija – a o čemu bi uvek nanovo istorijski informisano valjalo razgovarati. U svom jezgru to nije ništa drugo, nego sopstvenom voljom pokrenuto i smišljeno uznemiravanje samoga sebe, što treba da se pretvori u političku i saosećajno humanu odgovornost, a nikako u civilno-religioznu magiju ili fascinaciju krivicom, odnosno, njenom ovekovečavanju.

Ukoliko se zapitamo kakve su šanse da se realizuje takva koncepcija razračunavanja sa nacionalsocijalističkim zločinima, onda – oslonjeno na konkretna iskustva poslednjih godina – pre svega valja da se konstatuje da na strani političkih učesnika, uprkos državno podržavanog podizanja spomenika holokausta u Berlinu i izgradnje zadužbina topografije terora, jedva da postoji svest o specifičnosti negativnog sećanja. Čak ni individualna i društveno istorijski informisana autorefleksija ne stoje na dnevnom redu, nego – ukoliko se uopšte radi o nečemu, što je više od pragmatičnog zadovoljavanja jednog prevaziđenog problema koji već i iz spoljnopolitičkih razloga ne može da se gurne pod sto – dominira stara paradigma o (moralnom) obeštećenju i pomirenju, kao i o metaforizaciji naročito sa obezvremenjivanjem i eksteritorijalizacijom nacionalsocijalističkih zločina, pogotovu onih koji su povezani sa holokaustom. Protiv tog prvog stava ne bi imalo ništa da se kaže, da se pri tom u međuvremenu ne radi o skraćivanju, čija je prava sadržina zapravo vezana za generacije. Ako se, naime, obeštećenje i pomirenje shvate ozbiljno u njihovoj suštini i kao praktičan zadatak, onda one primarno pripadaju generacijama, koje su učestvovala u zbivanjima. Za generacije, koje slede posle njih, one više nisu neposredne u izvornom smislu, nego deo ovako ili onako realizovanih pretpostavki sopstvenog delovanja, a moraju i smeju da budu reflektovane kao takve, ako ne treba da dođe do pomeranja krivice i odgovornosti između generacija – sa svim odgovarajućim blokadama učenja i razračunavanja, o kojima intergeneracijsko psihoanalitičko istraživanje ume tako impresivno da izveštava. U odnosu na drugo držanje, valja da se konstatuje da protiv diktatura, vojnih napada, etničkih čišćenja, mučenja, masakara i genocida kao takvih, može da se uloži pri-

govor i mora da se uloži prigovor. Na saznanja o istoriji zločina nacionalsocijalizma takav prigovor nije nužno obavezan – iako se podrazumeva da povezivanje tačnog poznavanja, precizne analize i primerenog prenošenja mogu da povećavaju težinu i delotvornost takvog prigovora. Nama se čini, kao da je metaforika sa Aušvicom, koja je eskalirala naročito u vezi sa ratom protiv ostatka Jugoslavije/Srbije, koja je često bila veoma uopštena, a time i neodređena i obično obeležena u najmanju ruku objektivno veoma nepreciznom voljom za analogijom, više legitimacija da se nešto naučilo iz nacionalsocijalističke prošlosti – i time sve to ostavilo za sobom – nego da postoji neko dublje razumevanje sadašnjih uzroka i oblika političkog progona i masovnog ubistva. Drugim rečima: (ponovo) pronalaziti „Aušvic“ s one strane svojih sopstvenih granica očigledno je lakše, nego smestiti ga u svoju sopstvenu istoriju, a sa sećanjem je očigledno mnogo lakše praviti politiku, nego sa kritičkom svešću o istoriji.

Ali čak i sama fascinacija pojmom sećanja se svojim ostvarivanjem suprotstavlja gore zaokruženoj koncepciji. U istorijsko-didaktičkoj perspektivi se sećanje javlja kao neka vrsta magičnog pojma integracije – moglo bi da se govori takođe i o pojmu preopkrivanja u smislu Frojdovog pokrivenog sećanja – pomoću koga harmonično treba da se ujedini i pomiri, što se u (pedagoškoj) svakidašnjici često raspada ili oštro međusobno suprotstavlja: istorijsko činjenično stanje, istorijsko znanje, afektivno dodirivanje, lična prisvajanja materijala iz prošlosti i empatije, orijentacije prema moralnim vrednostima u demokratsko-prosvetiteljskom smislu, time povezano bajagi katarzično prečišćavanje, koje za posledicu ima spremnost da se deluje i – ležeći još ispod toga, (svakako u psihoanalitičkom smislu) - solidarnost vrste, predstave jedne ljudske sudbine ili srećnog progressa, neumrljanog pojma naroda ili nacije i tako dalje sve prema poreklu, vaspitanju, mentalitetu ili ubeđenju. Taj amalgam, koji u svetu političko-istorijskog obrazovanja kao i u okviru političkog diskursa o prošlosti, čini se da ima status vodice iz Lurda, svakako ima mnogobrojna porekla koja se mogu opisati – na primer istorijsko-naučno, sociološko, (dubinsko)-psihološko ili kuluturološki-naučno. I ne na poslednjem mestu, svoj koren ima u zastrašujućem iskustvu povezanom naročito sa masovnim ubistvom evropskih Jevreja, sa iskustvom da je razbijanje osnovne solidarnosti čoveka kao čoveka, istorijski zaista moguće i da se nije ograničavalo čak ni interesima krivaca

za samoodržavanjem ili utilitaristički kalkilirajućom eksploatacijom radikalnog Zla, (Hana Arent), pa je to tako viđeno i zbog toga baš i sledi reakcija na nekakav do tada naizgled nezamislivi tok istorije.

U vezi s tim, međutim, neka bude ukazano i na jedan od uzroka u kontekstu teoretske konceptualizacije samog istorijskog obrazovanja, tačnije rečeno, u kontekstu kritičke nemačke didaktike istorije od sedamdesetih i osamdesetih godina naovamo. Ukoliko se baci pogled na vodeće tekstove te u mnogo čemu plodonosne epohe didaktike istorije, koja je obeležila čitave generacije prenosilaca istorije unutar i izvan škola koja uglavnom još i danas podučava, onda se sećanje u smislu gore ocrtanog amalgama javlja gotovo kao protivpojam hladnih postavki jedne čisto normativne didaktike istorije takoreći ispražnjene od ljudi. Za vreme buma pojma sećanja reflektovanog od devedesetih godina nadalje, čini se da je poražena uglavnom u dve tačke: U njenoj nevoljkosti da o kognitivnom i emocionalnom pristupu istoriji misli integrativno i tek time uopšte stekne odnos prema takozvanim trivijalnim varijantama istorijske svesti ili blokadama učenja – a gde bi se one već na osnovu istorijskog činjeničnog stanja mogle pokazivati na ekstremniji način nego kod teme Aušvic – i nekakvog pojma subjekta, koji može da se razume kao nasleđe, odnosno, kao pomeranje prevaziđenih, najkasnije posle Aušvica razbijenih, istorijsko-teleoloških predstava. Zaoštreno formulisano: onako, kao što bi istorija kroz sva krvoprolića, užase i sve patnje – kako god da su pojedinačno obrazloženi – nužno trebalo da se kreće u pravcu srećnog završetka, tako će se na kraju krajeva ostvariti antropološki ukorenjena, glad za prosvetenošću u obliku objektivnih interesovanja za emancipaciju, samostalnost i participaciju, samo ako najzad bude pocepan (ideološki, kulturalno-industrijski ili kakgod drugačije obrazloženi) veo zaslepljivanja nastave istorije. Ta predstava je očigledno propala zbog „potreba za prošlošću“ (Horst Rumpf), odnosno, zbog „istorijskih priča“ ljudi koje sam ja istraživao, i pretežno se preobrtila u svoju suprotnost: umesto na kraju krajeva neizbežno prosvetene istorijske svesti, nastupilo je u neku ruku per definicionem autentično i subjektivno ispunjeno opažanje i zamena istorije sećanjem. Antropološki okrenuto istorijsko-teološko uverenje da je čovek - da se to opet zaoštreno kaže – zapravo dobar, time je zapravo na neki način odloženo u dosije sećanja. To odlaganje je jedan od uzroka mnogostrukog, takođe i

u ovoj knjizi opisanog sakraliziranja, odnosno, civilno-religioznog utemeljivanja sećanja. Sećanje na žrtvu, kao takvo, čini se da bez obzira na njegovu stvarnu sadržinu kao konkretnog istorijskog saznanja, garantuje srećni dalji tok istorije.

Treće – a ovde opet nimalo nebitnu ulogu igra napred opisano deficitarno razumevanje političkih aktera u pogledu specifičnosti nemačke kulture sećanja – od pre nekoliko godina može u najmanju ruku tendencijalno da se posmatra prišunjavanje hegemonizacije razračunavanja sa nacionalsocijalističkom prošlošću u smislu edukacije holokausta, kakva je nastala pre svega u SAD. Njene glavne karakteristike su: fokusiranje na masovno nemačko ubistvo evropskih Jevreja – što je svakako centralni zločin nacionalsocijalizma – uz snažno skraćivanje celokupne istorije „Trećeg rajha“ uključujući i razloge za razgraničenje i proganjanja, kao i sukcesivne radikalizacije; reč je o neshvatljivosti i nemogućnosti opisivanja holokausta, to jest, njegova stilizacija kao nekakve vanistorijske ili nadistorijske pojave; njegovo uveliko monokauzalno objašnjavanje bajagi prirodno izraslim antisemitizmom; više narativno nego naučno prikazivanje holokausta prvenstveno iz perspektive žrtava i, najzad, povezano naročito sa osnivanjem „*Task Force for Holocaust Education, Remembrance and Research*“ 1997. godine i odatle transportovanog shvatanja da je edukacija o holokaustu glavni put za vaspitavanje ljudi. Baš protiv poslednje tačke mogao bi da se iznese čitav niz argumenata, ne isključivo samo njih, ali ne na poslednjem mestu praktičnih. Ne isključivo ali naročito u odnosu na Nemačku, važno je pre svega da preuzimanje edukacije o holokaustu znači bitno, a istovremeno i rasterećujuće skraćivanje u odnosu na razračunavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću: uveliko otpada suštinsko obrazovno i autorefleksivno razračunavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću iz perspektive žrtve – a *takođe* i krivca, konkretna geneza društvenog i državnog zločina mora da ostane mračna. Istovremeno se obezvređuju naročiti naponi koji su povezani sa etabliranjem negativnog sećanja kao samokritike. Kao, na primer, savezna pokrajina Šlezvig Holštajn, posle „*Stockholm Conference on Holocaust Education, Remembrance and Research*“ priređene u okviru *Taskforce*-a januara 2000. godine, na brzinu naredi da se svim školama podeli nemačka verzija spisa izrađenog od švedske vlade: „*Tell your children – A book about the Holocaust in Europe 1933-1945*“, očigledno ne poznaje literaturu o istoriji nacionalsocijalizma, koja je objavljena

u Nemačkoj, koja je, doduše, uveliko bila ignorisana i marginalizovana i hotimice ili nehotimice stvara utisak da je Nemačkoj i nadalje kao i ranije potrebna razvojna pomoć po pitanju savlađivanja prošlosti.

Četvrto, svakako je otvoreno pitanje koji će model razračunavanja sa nacionalsocijalističkim zločinima – verovatno prototipično za razračunavanje sa državnim i društvenim zločinima uopšte – u budućnosti steći primat: onaj pre svega američki princip monetariziranja ili više evropski model kulturaliziranja. Ovo suprotstavljanje ne treba da smanji značaj finansijskog obeštećenja i materijalne restitucije, naročito za neposredne žrtve nacionalsocijalističke politike progona i istrebljavanja. Pogrešno shvatiti ne treba takođe ni da bez često pravno iznuđenog materijalnog obeštećenja žrtava nacionalsocijalizma teško da bi se uopšte pokrenulo javno razračunavanje sa određenim aspektima nacionalsocijalizma – na primer sa prinudnim radom. Svejedno valja artikulirati brigu da forsirano monetariziranje na račun razračunavanja ide zajedno sa onim elementima društvenog stanja, politike i kulture, koji predstavljaju klicu za težnje autoritarnog političkog vođstva i etničko-nacionalne homogenosti, za predrasude o manjinama ili takozvanim strancima, kulturne nadmenosti, na obrasce identiteta koji počivaju na isključenju i razgraničavanju. Ono „Nikada više!“, onih koji su preživeli nacionalističke logore odnosilo se i pored svih senčenja značenja različite političke, religiozne ili kulturne pozadine, uvek samo na jedno: razračunavanje sa nacionalsocijalističkim zločinima na prvom mestu treba da vodi u pravcu jedne nove kulture, jednog novog ugovora humanosti, koji (ubilačko) nadizanje jednih nad drugima čini nemogućim i vodi ka mirnim oblicima regulisanja konflikata. Čini mi se, naročito pred pozadinom istorije obeštećenja prinudnih radnika, da nije isuviše skeptično misliti da se monetariziranje „savlađivanja prošlosti“ smatra njegovim političkim agensom. Rad na kulturi naprotiv, pretili da postane ornament ili se čini kao neka vrsta rada na obrazovanju omladine. Možda međutim – psihoanalitički informisano – treba misliti još skeptičnije. Koliko god da su potrebni finansijsko obeštećenje i restitucija iz razloga pravde, prava „dobit“ za one koji su odgovorni za zločine i njihove potomke mogla bi da bude pretvaranje da ničeg nije ni bilo, u mehanizmima odbrane Ega, koje je opisala Ana Frojd.

Da li rastanak od sećanja znači da se svaki oblik sećanja baci preko palube? Odgovor glasi: ne. Sećanje u svom izvornom značenju je oblik davanja svedočanstva vezanog za sopstveno doživljavanje i sopstveno iskustvo i mora da ostane da važi kao iskustveno-istorijski izvor. Kao i svaki drugi istorijski izvor, pri tom je podložan metodično reflektovanoj, odgovornoj kritici izvora. Najzad – sećati se naspram dobronamernog, saosećajnog sagovornika koji dolazi sa druge strane, koji ume da se uživi, sagovornika koji stvarno sluša i izlaže se sećanju čak i ako boli, baš upravo ako boli, mora da ostane oblik uvažavanja žrtava totalnog nasilja, zbog toga što taj oblik intersubjektivnosti na osnovu svih psihoterapeutskih iskustava za traumatizovanog čoveka predstavlja jedini put da bar donekle savlada traumatizaciju i podrži žrtvu da što je moguće više ponovo povрати sopstveno dostojanstvo. Prvi oblik sećanja svoje pravo mesto ima na polju istoriografije, drugo na polju psihoanalitički inspirisane terapije. U tom pogledu to dvoje valja jasno razlikovati jedno od drugog, a pogotovu od onih difuznih pedagoških i političkih postupaka koji se danas sabiraju kao sećanje. Za oboje je zajedničko da se radi o primarnim oblicima sećanja, koji ne mogu da se zamene nikakvim bilo kako oblikovanim sekundarnim, tercijarnim itd. Svejedno, oba oblika transcendiraju takođe i polja svoga porekla. Istorijsko iskustvo, pogotovu u slučaju ako manifestno ili latentno sadrže i moralni impuls, ne samo da se objektivizuju kognitivno i emocionalno, nego takođe sadrže u sebi i određeni pritisak da se deluje. A priznavanje žrtava totalnog nasilja je potpuno isključivo samo u slučaju ako i iznad intersubjektivne perspektive postane društvena činjenica. Ukoliko, međutim, oba modela sećanja po svom značenju i sa stanovišta priznavanja zla prevazilaze sopstvene okvire, zahtevaće takođe i kontekstualizaciju, pa ukoliko to čine, ne isključuju sebe, a ni model znanja koje ovaj prilog svesno pokušava više da opiše nego što ga eksplicitno označava, da se ne bi isuviše brzo zamenilo sa čistim istorijskim poznavanjem činjenica – bar ne dotle, dok postoje svedoci tog vremena.